

NEMZETI SZÍNHÁZTÖRTÉNET

1948-1996

ELŐADÁS-REKONSTRUKCIÓK

SZERKESZTETTE

JÁKFAI MAGDOLNA
KÉKESI KUN ÁRPÁD

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia
támogatásával készült

A kötet szerkesztését támogatta a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési
és Innovációs Hivatal – NKFIH, 131764.

© Arktisz – TMA, 2022
Copyright © a szerzők

ISBN 978-963-8189-27-1

Arktisz Kiadó – TMA, Budapest, 2022
Felelős kiadó: a kiadó igazgatója
A szöveget gondozta: Borus Judit
A borító és könyvterv Czeizel Balázs munkája

A borítón: A Nemzeti Színház művészei
Kádár Jánost köszöntik, 1960. május 1. (magángyűjtemény)

Nyomdai munkák: Gelbert Eco Print Kft.
Felelős vezető: Gellér Róbert ügyvezető

TARTALOM

JÁKFALVI MAGDOLNA – KÉKESI KUN ÁRPÁD Előadások rajzolta történetek: Előszó	9
LEPOSA BALÁZS A nemzetis Harpagon és a népfrontos Kárhozó Major Tamás: <i>A fősvény</i> , 1948	14
LEPOSA BALÁZS A páston Othello és Jago Nádasdy Kálmán: <i>Othello</i> , 1949, 1954	25
SCHANDL VERONIKA Csehov értő elemzésben Gellért Endre: <i>Ványa bácsi</i> , 1952	35
HERCZOG NOÉMI A hazaárulás drámája a Rákosi-korszakban Gellért Endre: <i>Fáklyaláng</i> , 1952	42
SCHANDL VERONIKA A személyi kultusz időszakának szatírája Marton Endre: <i>Uborkafa</i> , 1953	50
LEPOSA BALÁZS A szintézis akarása Gellért Endre, Major Tamás, Marton Endre: <i>Az ember tragédiája</i> , 1955 ..	56
KÁLI ANITA A forradalom előtt Gellért Endre: <i>Galilei</i> , 1956	72
KISS GABRIELLA Lakhatatlan világ Gellért Endre: <i>Jó embert keresünk</i> , 1957	80

JÁKFALVI MAGDOLNA – POROGI DORKA Elhallgatás, némaság, depresszió, halál Marton Endre: <i>Az ügynök halála</i> , 1959	86
KISS GABRIELLA Színészpedagógiai projekt à la Brecht Major Tamás: <i>Galilei élete</i> , 1962	99
KÉKESI KUN ÁRPÁD A régi Nemzeti utolsó előadása Marton Endre: <i>Lear király</i> , 1964	115
JÁKFALVI MAGDOLNA Tér- és hatalomváltás Major Tamás: <i>Szörnyeteg</i> , 1966	126
FEKETE NORBERT A mához szóló Vörösmarty Marton Endre: <i>Czillei és a Hunyadiak</i> , 1966	137
KÉKESI KUN ÁRPÁD A befejezettnak mondott befejezetlenség drámája Marton Endre: <i>Marat halála</i> , 1966	145
FEKETE NORBERT Legendás alakítás – dekoratív képzőművészeti köntösben Marton Endre: <i>Mózes</i> , 1967	162
KÉKESI KUN ÁRPÁD Bálvánnyá emelt bálványrombolás Marton Endre: <i>Fejezetek Leninről</i> , 1970	172
JÁKFALVI MAGDOLNA Zenés agitprop Major Tamás: <i>A luzitán szörny</i> , 1970	186
SCHANDL VERONIKA Shakespeare gumibotokkal Major Tamás: <i>Rómeó és Júlia</i> , 1971	193
JÁKFALVI MAGDOLNA A domesztikáció dramaturgiája Iglódi István: <i>Döglött aknák</i> , 1971	200
SCHANDL VERONIKA „Hitványságbörze” Major Tamás: <i>Szeget szeggel</i> , 1973	210
KÉKESI KUN ÁRPÁD A félelem és reszketés változó nézőpontja Georgij Tovsztonogov: <i>A revizor</i> , 1973	216

JÁKFALVI MAGDOLNA Örökény nemzetis formája Major Tamás: <i>Kulcskeresők</i> , 1977	234
SCHANDL VERONIKA Még egy fanyar happy end Major Tamás: <i>Téli rege</i> , 1978	246
MAJOR ÁGNES A forradalom bukása a Nemzetiben Székely Gábor: <i>Danton halála</i> , 1978	252
JÁKFALVI MAGDOLNA Szovjet emlékmű a Nemzetiben Ascher Tamás: <i>Szent György és a sárkány</i> , 1979	261
SZABÓ-SZÉKELY ÁRMIN Az együttműködés kényszere Zsámbéki Gábor: <i>A konyha</i> , 1979	267
NÁNAY ISTVÁN Menni és maradni Székely Gábor: <i>Emigránsok</i> , 1979	273
SZABÓ-SZÉKELY ÁRMIN Shakespeare-ensemble Zsámbéki Gábor: <i>IV. Henrik 1-2.</i> , 1980	282
NÁNAY ISTVÁN Perzsa parabola Ruszt József: <i>A szuzai menyegző</i> , 1981	289
BAGI ÁGNES – KISS GABRIELLA – KŐVÁRI GYÖNGYI KRISZTINA Az antikapitalizmus romantikájának vége Jurij Ljubimov: <i>Háromgarasos opera</i> , 1981	299
KÁLMÁN MÁRIA Krisztológiai képeskönyv – áthallásokkal Kerényi Imre: <i>Csíkсомlyói passió</i> , 1981	305
SZABÓ-SZÉKELY ÁRMIN „Ne feledkezzenek el” Zsámbéki Gábor: <i>Mirandolina</i> , 1982	314
MUNTAG VINCE Molnár marxistán Gábor Miklós: <i>Olympia</i> , 1982	320
TIMÁR ANDRÁS Az újraértés tisztázatlansága Vámos László: <i>Az ember tragédiája</i> , 1983	325

KÉKESI KUN ÁRPÁD A politikai eszményvesztés keserű komédiája Kerényi Imre: <i>János király</i> , 1984	340
KÉKESI KUN ÁRPÁD A közösségi ügyé tett hazafiság Kerényi Imre: <i>István, a király</i> , 1985	353
JÁKFALVI MAGDOLNA A parabolikus fogalmazás emlékezte Sík Ferenc: <i>Advent a Hargitán</i> , 1986	365
TIMÁR ANDRÁS Retrográd történelmi arcképcsarnok Vámos László: <i>Bánk bán</i> , 1987	372
SZABÓ-SZÉKELY ÁRMIN Galgóczi Erzsébet múltja és jelene Ruszt József: <i>Vidravas</i> , 1989	387
KISS GABRIELLA A „vissza-arisztotelésziesített” Brecht Csizsár Imre: <i>A kaukázusi krétakör</i> , 1990	393
TIMÁR ANDRÁS Elhibázott „poétikus látványszínházi” kísérlet Csizsár Imre: <i>Csongor és Tünde</i> , 1990	401
KÁLMÁN MÁRIA Csehov újra, reteatralizálva Victor Ioan Frunză: <i>Cseresznyés kert</i> , 1991	415
JÁKFALVI MAGDOLNA A „múzsai lelkű, okos asszony” Gaál Erzsébet: <i>Médeia</i> , 1996	427

NÉVMUTÓ	437

JÁKFA LUI MAGDOLNA – KÉKESI KUN ÁRPÁD

ELŐADÁSOK RAJZOLTA TÖRTÉNETEK: ELŐSZÓ

„A nemzet vitatkozó közösség, amelyben vita tárgya, hogy milyenek vagyunk és milyenek legyünk.”¹

A kötetünk címében jelzett időtartomány két rendszerváltást, a hatalmi és kulturális struktúrák két radikális átrendeződését foglalja magába. Az újjáépítés hatalmi és az államosítás kulturális struktúraváltásának megértése az 1989-es rendszerváltó politikai közösség cselekvő dinamikájának és gondolati téziseinek értelmezésében is segít. Az, hogy a tulajdonnevesült melléknév – *a Nemzeti* – alapértelmezésben a színházra utal, mutatja, hogy a Kárpát-medencében alighanem ez a legszélesebb és legtartósabb konszenzussal övezett kulturális intézmény, miközben változó helyeken felépülő és leomló falai között még változóbb ideológiák, hatalmi és művészi aspirációk töltik ki a teret. Az absztrakt állandóság és a zavarba ejtő változékonyság dinamikájának megírása rendkívül sokrétű feladat, így az eredmény sem könnyű olvasmány. Ezzel az intézménnyel mindnyájunknak összetett és személyes a viszonya: a nemzeti kánon magasztos szempontjai keverednek a múlandó sláger gyanútlan élvezetével és a levéltári kutatások révén megszerezhető ritka tudás a magától értetődő evidenciával. Kötetünkben ezeket a viszonyokat kerestük és formáztuk egységes kutatói kérdésekké, mert meg akartuk érteni, miként hatott az államosítás az állami Nemzetire, miként hatott a szovjetizálás direktívája a negyvenes évek legendás színészeire, hogyan működtek a Sztanyiszlavszkij-körök, miként alakult az akadémiai színészképzés és a Nemzeti viszonya, kik váltak háziszerezőkké és kik nem, miképpen lehet megélni a Nemzetihez tartozást vagy a kizárást. Több száz kutatói kérdés formálódott tézissé, ezek olvashatók az egyes elemzésekben.

Kiindulásunk az a közös felismerés, hogy a Nemzeti Színház ideája mindezekelőtt a tradíciót hordozza, s ez egyszerre jelenti a közösség múltjának újrajátszását, az újraértés progresszív folyamatának működését, ugyanakkor a

¹ Kis János, *Szabadságra ítélve* (Budapest: Kalligram, 2021), 572.

közös múltból megképzett, merev magyarságképek múzeumi tárlatba rendezését. A kötet írásai ezeket a folyamatokat elemzésekkel (és némelykor hiányával) jelzik, hiszen a kötet metodikáját alkotó Philther-módszer² hangsúlyosan a kontextuális és a hatástörténeti jelenlétre fókuszál. A válogatás repertoárpreferenciákat megvilágítva, rendezői életműveket követve, színészi alakításokat kiemelve közel fél évszázad negyvenhárom előadását tárja az olvasó elé, de nem törekszik reprezentatív összegzésre. A nemzeti múlt összetettségét kívánja megmutatni, amelybe belenézni csak felkészülten érdemes, s a felkészültség történeti tudásból, párbeszédképességből, előítéletmentességből és szakmai kíváncsiságból adódhat össze.

Az írások közös értelmezői platformja láthatóvá teszi, hogy a Nemzeti Színház eszméje jellegzetesen 19. századi, a polgárosodás gyakorlatához illeszkedő kulturális jelenség, amely kapcsolódhat többségi vagy kisebbségi nyelvhez, társadalmi közösséghez, politikai ideológiához. Ugyanakkor rámutat a nemzeti színházi gyakorlat sajátosságára, amely létrejöttének pillanatában észrevétlenül leválasztja magát a nemzet egészéről, hiszen az identitásképző karakterek közül vagy a nyelvet, vagy az osztályt, vagy az ideológiát választja művészi hitvallásának alapjául. A reformkori Nemzeti-eszme Schlegel elképzeléseit hordozza, miszerint „nem szabad elfeledkeznünk, hogy itt mindent a hallgatóság képességei és hajlamai szerint kell megszabni, tehát feltétlen alkalmazkodni kell az egyes nemzetekhez, valamint a művészetben való jártasság mindenkori fokához”.³ Ne feledjük, hogy minden, így a magyar nemzetiszínház-eszme is a kezdetektől szűkített nemzetfogalommal dolgozik, mert nemzeten a felvilágosodás nemzetállamainak választójogi közösségét érti. A későbbi évtizedek, Hevesi Sándor, Németh Antal igazgatói koncepciójából érthető, miként lesz a nemzetiszínház-eszme Schlegelből következően militáns, programja pedig gyakran a társadalmi változások megfogalmazója, sőt olykor egyik elindítója.

A nemzetiszínház-eszme megírt történeteire – mint ezt a kötet tanulmányai is láthatóvá teszik – jórészt kétfajta történeteszmélet jellemző: egyrészt a hegelianus szellemtörténet, másrészt a marxista történelmi materializmus. Ez a kétfajta historiográfiai modell a 20. század második felében is uralja a közép-európai gyakorlatot, sokszor reflektálatlanul, a szempontokat is keverve. A magyar nemzeti színház történetét összegző könyvek⁴ gyakran egy 19. századi, a nemzeti önkifejezés kiteljesedése felé tartó nagy elbeszélés ré-

² Vö. www.theatron.hu/philther

³ August Wilhelm SCHLEGEL, „A drámai művészetéről és irodalomról”, in August Wilhelm SCHLEGEL, Friedrich SCHLEGEL, *Válogatott esztétikai írások*, ford. BENDL Júlia, 603–633 (Budapest: Gondolat, 1980), 612.

⁴ KERÉNYI Ferenc, szerk., *A Nemzeti Színház 150 éve* (Budapest: Gondolat, 1987); MAGYAR Bálint, *A Nemzeti Színház története a két világháború között* (Budapest: Szépirodalmi, 1977).

szeként fogalmazzák meg a saját, 20. századi tapasztalatukat is. A kontinuitás kiterjesztése kétségkívül érthető eljárás, hiszen ha történeti időben visszafelé haladva sikerül mind távolabbi jelzőcölöpöket levernünk, az a jelen és a jövő felé erősíti meg a legitimitást. Tény, hogy a színház mai gyakorlatának megfelelően 1769-ben, Sopronban jött létre, de az is tény, hogy német nyelven játszott a német polgárosodó közösségeknek.⁵ Tény, hogy Kolozsvárról már 1792-től működött magyar színtársulat, de a Pesti Magyar Játékszín (Széchenyi kezdeményezése nyomán) csak 1837-ben indult, és csak három évvel később, az országgyűlés döntése után vehette fel a Nemzeti Színház nevet.⁶ Ha felfüggesztjük az egységes narratívaképzés igényét, akkor az is láthatóvá válik, hogy a nemesi vármegye által működtetett polgári nyilvánosság mind a nyelvi, mind a művészi-gondolati, mind a helyhez köthető építészeti állandóság tekintetében kezdettől „ein ungarisches Nationaltheater”⁷ szabadságlehetőségének kereteiben gondolkodott.

A Nemzeti Színházat létrehozó reformkori társadalomszerkezet a nyelvi közösség megteremtésében érdekelt, ebben látja a politikai szabadság eszközt. De ennek a *poétikus* és *teátrális*⁸ emancipált magyarsággépnek az elemei továbbra is csak a rendi országgyűlés beszéd- és gondolatmintáit követhetik, ez a látens kötődés az elemzett 20. századi előadások háttérében is észlelhető. Kötetünk a Nemzeti Színház 185 éves történetének alig több mint negyedével foglalkozik, de a regionális politika és a lokális kultúra viszonyát elemezve mégis rálátunk a hatalomgyakorlás és a művészi szabadság folyamatos játékaira. Az 1948 utáni évtizedek az emlékező közösségben még elevenen élnek, és bár a kötet szerzői közül a legendás 1955-ös hármast *Tragédiát* csak egyikünk láthatta, a nyolcvanas évek eseményeiről már többünknek saját élménye van. E saját élmények perspektívájából jól megfigyelhető, ahogy egy-egy előadás történetté, anekdotává, majd legendává válik, s belesimul a nemzetiszínház-eszme államilag dotált kereteibe, hogy azután az állam történeteként jelenjék meg a nemzeti történelemkönyvek lapjain. A saját mindenkori színházélményre alapozó előadáselemzés ily módon emancipatorikus fókuszot ad a történelemírásnak. Nem folyamatokat, nem intézményeket, nem életműveket

⁵ „Franciaországban 1680-ban, Dániában 1746-ban, Svédországban 1765-ben, Lengyelországban 1765-ben, német nyelvterületen (Hamburg) 1767-ban, az Osztrák Birodalomban 1776-ban, Mannheimban 1778-ban, Oroszországban 1812-ben, magyar nyelvterületen 1837-ben, Belgiumban 1853-ban, Horvátországban 1860-ban, Romániában 1875-ben, Norvégiában 1876-ban és Szerbiában 1884-ben hoztak létre Nemzeti Színházat.” IMRE Zoltán, *A nemzet színpadra állításai* (Budapest: Ráció, 2013), 2.

⁶ KERÉNYI, *A Nemzeti Színház 150 éve*, 6–8.

⁷ Az első röpirat 1779-ből az *Entwurf zu einem ungarischen Nationaltheater* címet viseli.

⁸ SCHLEGEL, *A drámai művészetről...*, 610.

kutatunk, hanem *előadásokat*: így a színháztudomány tárgya, maga az előadás rajzolja fel a történeteket.

Az előadásokban követett nemzetiszínház-történet pedig meglepően progresszív. A művészi formaadás erejéről beszélve értjük meg a hatalomgyakorlás politikáját, a beszédlehetőségek bonyolult szabadságát, végül a magyar nyelvet. Kötetünk az államszocializmus tág időkereteiben mutatja meg a Nemzetit, s a tizenöt szerző írásait végigolvasva láthatjuk, hogy a Nemzeti mennyiben járul hozzá a magyar társadalom modernizálásához. Ezek azok az évek, amikor a második háborúból felállva urbanizálódik és szekularizálódik az ország, a Nemzeti pedig a nemzeti edukációban vállalt szerepéből adódóan láthatóvá teszi, elsősorban saját értő közönsége előtt, „a szabadság kis térségeit”.⁹ Mindannyian tudjuk, hogy a szabadság érzete a második háború napjaiban az életet jelenti, a felszabadulás pillanatának ereje évtizedekig átírja az egyéni, a döntési, a politikai és a mentális-kognitív szabadságyakorlás kereteit¹⁰ – ezt a folyamatot is őrzik a Nemzeti előadásai. De a kezdetekkor a döntés szabadságába vetett hitet erősítette az a tudat is, hogy a Nemzetit, történetében először és utoljára, olyan igazgató vezette, akit nem a fennálló hatalmi rend nevezett ki. Major Tamás az elpusztított városban felálló ötös bizottság¹¹ támogatásával jelölte ki saját magát a munkára, s ugyan csak időszakosan volt igazgató, harminchét év múlva pedig el is hagyta tanítványaival a színházat, státusza, tekintélye és imposztori képességei mintha a Nemzeti mindenkori vezetőjévé tették volna. A kötetben elemzett előadások is a Majoréra dominanciáját mutatják, pedig igazgatóként 1962-ig és főrendezőként csak 1979-ig volt felelős a színház mindennapi ügyeiért. A kötet az előadásokból élénk táruló tapasztalatokat összegezve láthatóvá tesz egy olyan korszakolást, amely elsődlegesen az alkotói döntéseket, az esztétikai szövetet és az értelmezés köreit követi. Ennek első íve a Gellért Endre, Major Tamás, Marton Endre alkotta rendező-triász együttműködése, amely Gellért halálával 1960-ban ért véget. A második szakasz Major és Marton majd húszéves kohabitációja, amely eltérő művészetpolitikai célokkal, különböző színházesztétikai koncepcióval, két egymás mellett párhuzamosan működő Nemzetit eredményezett. A harmadik korszak Székely Gábor és Zsámbéki Gábor három és fél évada 1979–1982 között, amely még egységes kulturális jelenségként

⁹ RAJK László, *A tér tágassága* (Budapest: Magvető, 2019), 487.

¹⁰ Vö. JÁKFAI Magdolna, KÉKESI KUN Árpád, KISS Gabriella, RING Orsolya, szerk., *Újjáépítés és államosítás. Tanulmánykötet a kultúra államosításának kezdeti éveiről* (Budapest: Arktisz, 2020).

¹¹ Az ötös bizottság: Várkonyi Zoltán, Major Tamás, Gobbi Hilda, Both Béla, Oláh Gusztáv. Vö. GAJDÓ Tamás, „A színházi élet újjászervezése 1945-ben: Várkonyi Zoltán az ötös bizottságban”, *Színház* 45, 5. sz. (2012): 16–19.

elemezhető. A negyedik korszak előadásai látványosan vezetnek át a demokratikus Magyarország nemzeti identitását újraépítő évtizedekbe. Óhatatlan, hogy a legtöbb elemzést Major munkáiról készítettük, utána Gellért és Marton Endre következik, majd Zsámbéki, Kerényi, Székely, Ruszt, Csiszár, s rajtuk kívül még tíz alkotó jelzi ennek a fél évszázadnyi Nemzetinek a stabilitását, útkeresését, történetét.

Látjuk, hogy a Nemzeti szabadságlehetősége státuszából, történetéből és méretéből adódóan egyszerre szabályozott és szabályozhatatlan, mert a színházi esemény folyamatában – legalábbis Magyarországon – gyakorlatig a repterelő az egyetlen, amit a kulturális hatalomgyakorlók előzetesen szabályozhatnak. A díszlet metaforizációja (Ascher Tamás: *Szent György és a sárkány*, 1979), a rendezés formanyelve (Székely Gábor: *Danton*, 1979) áthallásokat kezdeményezhet, s mindezekon felül a színészi játék a szabadság kiteljesedett művészetévé válhat (Marton Endre: *Az ügynök halála*, 1959). Ne feledjük, az államosítás folyamata a Nemzetit szakmai versenyre készíti, hiszen a Madách, a Víg, a vidéki nemzetik mind élhetnek a stabil fenntartásból adódó lehetőségekkel. A finanszírozás időt és lehetőséget ad a társulatépítésre, a színésznevelésre, a saját dramaturgia kialakítására, s mindez ugyan központi kontrollal jár, de a kontroll kicselezése *poétikus* és *teátrális* feladattá válik. A kötet elemzései ezt az alkotói játékot, a kettős beszéd formájában rejlő közösgé-teremtést is meglátják. Ennek artisztikus árnyalatát Gellért Endre festette a nézők elé (*Jó embert keresünk*, 1957), szimbólummá egyszerűsített változatát pedig Sík Ferenc (*Advent a Hargitán*, 1986).

Közel tíz évet dolgoztunk a kötetten, s kíváncsi és fegyelmezett csapattal ilyen hosszú kutatási időszakban, ilyen léptékű projektben a közös kérdések mentén tudtuk tartani a kutatást. Itt is szeretnénk megköszönni minden kutató szakmai és kollegiális jelenlétét – ismét beláttuk, hogy a közösen vitt tervek könnyebben megvalósíthatók.

Köszönettel tartozunk a Nemzeti Színház jogörökösének, a Pesti Magyar Színház és az új Nemzeti Színház igazgatóinak, Zalán Jánosnak, hogy támogatja a kutatást, Alföldi Róbertnek, hogy megnyitotta a tárakat előttünk. A Malonyai Dezső igazgatói asztalának fiókjában fellelt apróságok árnyalták a vezetői felelősségről alkotott nézeteinket.

Sokadszor és mindig köszönjük a 2021 végén a Színház- és Filmművészeti Alapítványhoz kerülő Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet munkatársainak, Gajdó Tamásnak, Csiszár Mirellának, Sipőcz Mariannak, Berze Nórának, Huber Beátának fáradhatatlan, innovatív segítségét. Történelmi tudásuk számos pontatlanságtól, helytelen következtetéstől megóvott minket.

A kötet elemzései megtalálhatók a www.theatron.hu/philter oldalon.